

Etika odpovědnosti v pojetí

H. Jonase a

K.-O. Apela

Osnova přednášky :

- a) Důvody, které vedly ke vzniku etiky odpovědnosti: vnější a vnitřní**
- b) Morálka ve světle Jonasova principu odpovědnosti**
- c) Apelova kritická reflexe a hledání východisek v diskursivní etice**
- d) Jakou etiku budoucnosti potřebujeme?**

Důvody, které vedly k etice odpovědnosti:

- (O etice odpovědnosti jako protikladu k etice smýšlení uvažoval již německý sociolog Max Weber, když se zabýval vtahem politiky a etiky)
- v 70. letech 20. století oživení této myšlenky
- **Vnější důvody:** Konstatuje se krizová situace lidstva, která je spojována jak s nebezpečenstvím atomové války, ale také nebezpečím, které sebou přináší vědecko-technický pokrok, důsledkem čeho dochází k ekologickým katastrofám s nezvratnými důsledky (ekologická krize)

(Uplatnění moderní techniky vedlo k doposud neznámým problémům; dříve se technické zásahy do přírody považovaly za bezpečné a nepodstatné, tzn. mělo se za to, že příroda sama nalezne svojí rovnováhu)

Nová situace člověka: technické a technologické zásahy se staly nezvratné a nenapravitelné; jejich nebezpečnost spočívala jednak a) v jejich rozsahu; b) v kumulaci výsledku

a) Jedná se o větší rozsah a množství znečištění, nebezpečnost odpadu, apod., najednou vznikla nutnost napravovat škody, které přinesly nové technologické postupy

Tento stav má povahu paradoxu, kdy člověk kontroluje přírodu technikou, kterou vlastně neovládá ...

(Jonas mluví o efektu sněhové koule nebo dynamické netečnosti: tzn. technologická síla nám vnucuje nejen podmínky svého zachování ale i svého zvětšování – technika začala na nás činit „anonymní“ nátlak, bez příčiny, neovládatelně- začala žít svým životem)

Reakcí na tuto novou situaci na půdě etiky a filosofie byl požadavek nové koncepce odpovědnosti, kdy by se odpovědnost stala naším „přirozeným“ postojem ke světu, k přírodě i k sobě samým;

Vnitřní motivy: Etika odpovědnosti jako pokus o reformulaci Kantovy deontologické etiky

Radikální kritika tradiční kantovské deontologické etiky, kterou vedli stoupenci

a) **kritického racionalismu** (K. Popper, H. Albert)

b) **etického relativismu** (A. Mac Intyre, R. Rorty, J.F. Lyotard)

Oba tábory útočili

a) na racionalismus a univerzalizmus v pojetí morálky: racionální zdůvodnění morálních norem není možné a každý takový pokus je vždy skrytým projevem metafyziky (Kant věřil v rozum člověka a učinil z něj adresáta ale i soudce, arbitra povinnosti v jednom)

b) na samotné základy deontologické (povinnostní) etiky, kdy racionálně zdůvodněné normy nepovažovaly za účinný korektor jednání, tudíž každou snahu o jejich uplatnění v praxi hodnotili jako prázdné moralizování nebo idealistické snění o dobrém životě

Konstruktivní kritika Kantovy etiky:

Dvě cesty záchrany:

a) Jonasův princip odpovědnosti – cestou rozšíření kategorického imperativu , tzn. rozšíření předmětu morální reflexe (morálního jednání a rozhodování)
(Jonas neusiluje cíleně o reformulaci Kanta)

b) diskursivní etika, (J. Habermas a K.-O.Apel)- cestou dokazování společenského rozměru morální reflexe na základě normativních předpokladů komunikace
(Habermas nepovažuje za nutné takto explicitně pojmenovat svůj diskursivně etický program, učinil to jen Apel a mluví o diskursivní etice jako etice odpovědnosti)

Jonasova kritika tradiční etiky:

- Sféra techné, tzn. působení na objekty mimo člověka nepředstavovalo eticky významnou oblast;
- Antropocentrismus; etický význam mělo jen jednání člověka s člověkem;
- Podstata člověka a jeho situace jsou zde neměnné konstanty, člověk je pojmán jen jako subjekt a nepočítá se, že se může stát objektem vědeckotechnických aktivit;
- Morální svět byl vymezen předmětně ale i z časoprostorového hlediska velmi úzce, chyběla zde dimenze budoucnosti; předmětem hodnocení bylo jen to, co se událo nebo bezprostředně dělo.

Jonasův princip odpovědnosti

- Hans Jonas (10.5.1903 - 5.2.1993)
- německo-americký filosof, studoval filosofii, teologii a dějiny umění v Německu
- žák Heideggera a Bultmanna;
- V roce 1933 emigroval: Anglie, Palestina, Kanada a od roku 1955 USA
- Ideové zdroje: Heideggerova architektonika „bytí ve světě“, Aristotelův teleologický princip, Kantův kategorický imperativ
- Práce: *Princip odpovědnosti, Pokus o etiku pro technologickou civilizaci (1979), Technika, medicína a etika, 1985*
- Hans Jonas centrum v Berlíně založeno v roce 1998

Jak lépe porozumět Jonasovu principu odpovědnosti:

- Pro lepší představení Jonasova pojetí morálky, o kterou usiluje, zvolíme následující přístup. Budeme se ptát jak se v jeho pojetí mění pojem morálka.
- Budeme vycházet z názoru, že pojem morálka označuje:
 - a) morální jednání člověka, které začíná morálním gestem; tzn. důvod proč morálně jednat?**
 - b) morální volbou, která se vyznačuje tím, že má nerekiproční povahu; tzn. co je jejím zdrojem?**
 - c) normativitu, morální normy a principy, které ztělesňují vždy povinnost („Sollen“); co je obsahem povinnosti?**
 - d) cíl morálního jednání – úsilí o dobré vztahy; jak je možné uskutečnění morálních hodnot?**

Morální jednání

- Obecně naše morální jednání začíná učiněním morálního gesta, které vyjadřuje důvod, proč morálně jednáme a projevujeme se jako morální subjekt y;
(v tradičním pojetí morálky tím důvodem byla tvář druhého a naše učiněné gesto prozrazovalo, zda budeme s ním zacházet jako s věcí nebo bude účelem našeho jednání)
 - **Jonas požaduje aby hlavním důvodem tohoto gesta byla budoucí generace, ti co přijdou po nás; přesněji, zachování podmínek pokračování života v budoucnosti; přežití člověka na Zemi, zachování existence lidského rodu jako takového;**
Základní perspektivou, ze které má být morální gesto učiněno je budoucnost
(Budoucnost zde není tematizována eschatologicky nebo utopicky jako příprava přítomnosti na budoucnost ale stává se východiskem morálního gesta i když to zní podivně)

Poznámka ke kritice utopie:

Jonas kritizuje dosavadní etiky budoucnosti a především eschatologické a utopické pojetí, které dle něj představuje marxismus;

Základní Jonasova myšlenka zní: technika je sama o sobě utopická a sama v sobě nese přelud utopie a riziko utopické úchyly;

Kritizovat utopii znamená u Jonase kritizovat techniku tam, kde je nebezpečná a neodpovědná:

- v její víře, že se a) člověk musí v budoucnu nějakým způsobem vylepšovat, že je to dokonce důkaz jeho emancipace, svobody...

b) že životně důležité zdroje, zásoby surovin a možnosti spotřeby jsou neomezené, rozpínatelné atd.

Jinými slovy: varovat a nahánět strach by nám měly úspěchy techniky - **technika je stejně nebezpečná svými úspěchy, jako svými neúspěchy**

Morální volba: a) zdroj volby; b) forma reflexe

Zdrojem naší morální volby s ohledem na proměnu důvodů morálního gesta se musejí stát samotné bytí člověka; přesněji, bytí v krizové situaci, tzn. podmínky přežití tzn. podmínky zachování přírody;

Jonas nás upozorňuje na past, do které se člověk dostal a ukazuje, že člověk sám se stává objektem techniky a technologií ... z tohoto zpředmětnění a instrumentalizace se může vymanit jen tím, že zdrojem jeho morální reflexe budou podmínky jeho přežití nikoli;

To předpokládá a) aby člověk byl schopen změnit své zájmy, chtění a to s ohledem na respektování přírody jako hodnoty;

Jonas se domnívá, že je nutné rehabilitovat pojem přírody jako hodnoty, chce ji vrátit ztracenou hodnotu a účel jako nutné podmínky našeho bytí

b) příroda nemá být objektem naší vůle a chtění, ale je to, k čemu máme závazek, povinnost

Forma morální reflexe již není založená na rozumu a racionální kritice naší vůle a ne-reciprocita není projevem naší ctnosti

Předně morální reflexe je zde více existenciální reflexi něčeho, co doposud neexistuje, vykazuje nejistotu ale působí na naše svědomí a naše nutné jednání

V tomto ohledu je Jonasův přístup zajímavý ze dvou hledisek:

a) Nereciprocita naší odpovědné volby zde není podmíněná jen naším rozhodnutím jednat morálně ale samotným cílem jednání

(Jsme nuceni jednat ve jménu lidstva, které zatím neexistuje, i když nevíme zda ono bude také odpovědné...)

b) - Hybní silou morální reflexe není rozum ale anticipace hrozby, která je spojená s vědomím rizika a strachu

Heuristika strachu

- **Hlavní etickou otázkou tedy je, jestli naše dnešní jednání (životní styl, zásahy do přírody, spotřeba energie atd.,) neohrozí v budoucnu život na Zemi, jestli ho neznemožní anebo zásadně nepozmění základní životní podmínky.**
- **S tímto rizikem je nutné počítat; zde ale dochází k paradoxní situaci, že my nevíme jaké účinky bude mít naše jednání v přírodě- víme, že to nevíme; Naše technika a technologie nezaručují žádnou „opravárenskou službu“;**
- **Protože o svém nedostatku víme, musíme uznat svojí neznalost a z ní plynoucí morální povinnost**
- **Nemůžeme ale zůstat jen u přiznání naší nevědomosti a zde se objevuje jedna z neoriginálnějších myšlenek: heuristika strachu: musíme si nahánět strach, ale ne jako děti z nějakých strašidel ale pomocí budoucích možných hrůz; je to existenciální strach, který mobilizuje, je to uvážlivý strach;**

Morální normy a principy; co je zdrojem povinnosti, závazku, „Sollen“

Pojem povinnosti je vyjádřen formou kategorického imperativu

„Jednej tak, aby tvé skutky byly slučitelné s trvalou přítomností skutečného lidského života na Zemi! Jednej tak, aby důsledky tvé činnosti nepůsobily ničivě na budoucí možnost takového života!“

Co je na tomto imperativu nejdůležitější? ... ani ne tak jeho obsah jako kategoričnost a naléhavost

Z filosofického hlediska Jonas se tímto imperativem pokouší o překonání dualismu „Sollen“ a „Sein“ ;

- a) centrem morálky činní naše bytí jako takové, zakotvené v bytí v přírody jako nutné podmínky naší existence

- b) Příroda je účelem a hodnotou samou o sobě, kterou nemáme jen chránit ale zachovávat Jonas přisoudil účelnosti přirozeného a přírodního vývoje etickou relevantnost, tzn. Každému životnímu procesu a také přírodě přisoudil účelnou povahu; vznikem člověka dosáhla přírodní evoluce svobodu, která je jejím vlastním cílem; **účelnost není jen vývojovým momentem ale i dobro samo o sobě, je to základní hodnota;**
Proto obsahem naší povinnosti se musí stát popírání všeho, co zabraňuje tomuto přirozenému účelnému vývoji- proto normy, které tak vznikají musejí mít formu zákazu jednání, které by ohrožovalo přežití lidstva a existenci přírody.

Cíl morálního jednání: zodpovědné jednání

Jonas ukazuje, že člověk se ve své dějinné situaci dostal na křižovatku svého vývoje, který se začal vymykat jeho rozumové kontrole.

Tento náhlý obrat v „osudu“ přírody staví člověka před existenciální volbu „být“ či „nebýt“

Jonas věří, že tak jak člověk je schopný říct ano svému bytí tak je schopen říct ne svému nebytí a jednat odpovědně

Rozhodnutí člověka jednat odpovědně je existenciálním krokem jeho evoluce – odpovědnost se stává neoddělitelnou vlastností našeho bytí...

Význam Jonasovy etiky odpovědnosti

- Jonas vrací na půdu etiky celý řad tradičních otázek; upozorňuje nás na nutnost:
 - a) novým způsobem formulovat vztah člověka k přírodě jako hodnotě;
 - b) reflektovat hrozby a rizika které přináší nový technický a technologický vývoj; otevírá nové témata jako zranitelnost přírody, máme se ptát, zda má příroda práva atd.
 - c) věnovat pozornost teorii odpovědnosti, která by reflektovala výzvy globalizace;

V této rovině je Jonasova etika odpovědnosti celkem přesvědčivá, v čem však vyvolala vlnu kritiky byla otázka zdůvodnění povinnosti na základě metafyziky přírody;

K.-O.Apel (1922)

- Německý filosof, představitel tzv. transcendentální pragmatiky a spoluzakladatel diskursivní etiky
- Ideový předchůdci: *Wittgenstein a Heidegger*
Peirceho semiotika, Habemasova teorie komunikativního jednání
Práce: *Transformace filosofie I.II. (1973), Diskurs a odpovědnost (1988).*

Apelova kritika „abstractive fallacy“ v současném etickém myšlení

Apel považuje vznik různých modelů etiky odpovědnosti, které vznikají jako reakce na krizové jevy civilizace za projev abstraktního omylu (abstractive fallacy“);

Ten omyl spočívá v tom, že za východisko morální reflexe staví požadavek přežití lidstva a z toho se odvozuje princip odpovědnosti; (z existenciálního faktu nemůže vzejít normativní požadavek; ze Sein nelze odvodit Sollen)

- V tomto přístupu spatřuje rezignaci na reflexivní povahu morálky- nové paradigma se nehledá v radikální změně morální reflexe (v procesu tvorby morálního uvědomění) ale v předmětu;

Situace člověka je vždy morální situací – v kontextu historického vývoje se projevuje v různých stupních morálního uvědomění; od instinktivně morálních kvalit až po racionální uvědomění si normativních principů morálky; projevem nejvyššího stupně morálního uvědomění je diskursivní praxe.

Apelova konstruktivní kritika Jonasova principu odpovědnosti:

- a) Označit krizovou situaci člověka za východisko morální reflexe považuje za mylné a neproduktivní při hledání nového paradigmatu deontologické etiky
- b) Kritizuje Jonasův hodnotový konzervativismus tzn. hledání nějaké konkrétní hodnoty, která musí být chráněna a stává se zdrojem naší odpovědnosti
- c) Nesouhlasí s Jonasovou kritikou utopismu, považuje ji za důsledek neporozumění Kantovy filosofie;

Situace člověka je vždy etickou situací

- Apel chápe člověka jako člena konkrétního komunikačního společenství a toto společenství vždy generuje aktuální cíle našeho jednání.
- Obecný kontext každé aktuální volby zde utváří strategický cíl, jímž je „zachování lidského rodu“. To je koneckonců nutný předpoklad existence každého komunikativního společenství.
- Apel na rozdíl od Jonase je přesvědčen o tom, že smysl lidského bytí nemůže naplňovat jen uvědomění si své konečnosti nebo absurdity života, umocňované dnes hrozbou ekologických katastrof. Pokud by tomu tak bylo, tak by etika odpovědnosti byla zcela bezobsažná a formální, protože smysl bytí člověka by byl zredukován jen na problém jeho zachování jako biologického druhu.

(Apel nás také varuje před sociálním darwinismem, který ve jménu přežití lidstva povede k selekci, kdo má a kdo nemá přežít, která část obyvatelstva na Zemi bude toho schopná, která vymře na hlad, nemoci atd...)

- Starost o aktuální životní potřeby musí být vždy realizována v kontextu dějinného cíle „emancipace lidstva“.

Podle Apela historický pokrok je spjat s morálním vývojem a není bez něj možný.

Apel ukazuje, že současné krizové jevy se musejí řešit jen v kontextu změny sociálních podmínek života lidí; v této souvislosti mluví o makroplanetární etice, která se bude zabývat podmínkami uskutečnění dobra nikoli jen označením toho, co tím dobrem- hodnotou má být;

Pro lepší porozumění Apelova pojetí etiky odpovědnosti zvolíme následující metodické východisko:

- Vyjdeme ze struktury odpovědného jednání, kde můžeme rozlišit tři roviny:
- **A) subjekt zodpovědnosti; kdo je nositelem odpovědnosti?**
- **B) předmět odpovědnosti; za co neseme odpovědnost?**
- **C) komu se odpovídáme? Kdo-co je kritériem našeho odpovědného jednání?**

Subjekt odpovědného jednání

Podobně jako u Jonase zde se nejedná o jedince ale kolektivní subjekt, společnost;

U Apela má tento kolektivní subjekt konkrétnější podobu – jedná se o komunikační společenství, do kterého je člověk vždy začleněn díky socializačního procesu;

Toto společenství umožňuje porozumění smyslu našeho jednání a v jeho rámci probíhá i přerod našeho morálního uvědomění, jehož nejvyšším stupněm je schopnost sebereflexe vlastních potřeb a zájmů z hlediska smyslu lidské civilizace

Odpovědný člověk pak bude ten, který dokáže korigovat volbu svých cílů
i) vzhledem na aktuální zájmy společenství, ve kterém žije a ii) přímé a nepřímé důsledky svého jednání

Za co jsme zodpovědní podle Apela?

- Podle Apela nejde o určení objektu naší odpovědnosti, ale jde o otázku fungování „mechanismu přijímání odpovědnosti“ (nezajímá jej objekt naší volby ale podmínky možnosti uskutečnění zvoleného cíle;

Hodnota se zde neváže na něco konkrétního, ale tou hodnotou je utváření podmínek pro reálné fungování etického diskurzu

Volba a rozhodování o cílech jednání musí být diskursivně potvrzena, musí být výsledkem konsensu;

Stručně řečeno: **Volba aktuálních strategických cílů bude vždy probíhat prospektivně s ohledem na přímé i vedlejší budoucí důsledky.**

(Apel to považuje za hlavní kritérium emancipace člověka.)

Diskurs v Apelově pojetí

- Diskurs je argumentační řeč, díky které dochází k potvrzování podmínek platnosti v bez nátlakové situaci; tzn. účastníci diskursu jsou rovnoprávní- mají právo se ptát a dostávat odpověď; předpokládá se, že do komunikace vstupují jako bytosti, které argumentují logicky a správně, jsou pravdomluvné a hodnověrné
Účastníci diskursu se chtějí domluvit a konsensuální závěr se stává pro ně závazkem, (normou jednání)

Diskursivní tvorba odpovědného jednání podle Apela

(Dle Habermase bylo dosažení konsensu zároveň důkazem možnosti jeho uplatnění jako normy jednání. Tuto skutečnost považuje také za projev odpovědného morálního vědomí.)

- **Apel toto pojetí kritizuje a domnívá se, že etická relevantnost naší komunikativní kompetence se projevuje až v situaci, kdy se účastníci diskursu zabývají volbou cílů svého jednání. Až zde se podle něj projevuje jejich morální vědomí, kdy se rozhodují nejen o tom, zda se chtějí s někým domluvit, ale zda jsou ochotni také přijmout odpovědnost za své rozhodnutí.**

Apelova zásada zní:

„Jednej jen podle takové maximy, ze které bude možné v myšlenkovém experimentu odvodit, že všichni účastníci diskursu budou bez nátlaku, dobrovolně akceptovat přímé nebo vedlejší důsledky plynoucí ze společného úsilí uspokojit zájmy každého jednotlivce.“

Apel na základě této zásady představuje novou funkci diskursu, již to není jen mechanismus zdůvodňování, ale také volby a rozhodování.

Shrnutí:

U Apela již jde o rozhodování člověka, který vystupuje nejen jako rovnocenný účastník diskursu, ale také jako svobodný člen určitého komunikativního společenství.

Tato skutečnost vede k tomu, že odpovědnost je zde utvářena jako reflexe jednotlivých zájmů a potřeb a je podmíněna

a) konkrétními ekonomicko-politickými podmínkami života komunikativního společenství;

b) perspektivou přímých a vedlejších důsledků rozhodování pro život nejen současníků, ale také budoucích generací.

Komu jsme odpovědní?

- **Apel uvažuje o odpovědném jednání jako kolektivní záležitosti. (Nemá však na mysli nějakou abstraktně formulovanou kolektivní odpovědnost všech za všechno.)**

Má však za to, že odpovědné jednání člověka se stává smysluplným jen v kontextu kolektivní volby.

Rozhodování o tom, jak budou zvolené cíle realizovány, je právě tou situací, kdy ten, kdo přistoupí na racionální argumentaci (stane se účastníkem diskursu), také přebírá na sebe dalekosáhlé normativní závazky.

Kritériem odpovědného jednání je zde schopnost utvářet a rozvíjet podmínky etického diskursu.

Apel nechápe odpovědnost jako morální ctnost, kterou charakterizuje nerekiproční volba ale jako nejvyšší stupeň morálního uvědomění.

Jakou etiku budoucnosti potřebujeme?

- Etika odpovědnosti jako snaha o teorii odpovědnosti není v této podobě dále rozvíjena – pro některé teoretiky vyznívá jako teoretizování;
- Rozvoj aplikované etiky a nové problémy, především spojené s rozvojem biomedicínských technologií,
- V této souvislosti je nutné vzpomenout Habemasovou esej o kritice liberální eugeniky, kde zdůrazňuje návrat etiky k reflexi lidské přirozenosti jako zdroje morální reflexe...

Je možný diskurz o potřebách?

- Oba koncepty, Jonasův i Apelův přinášejí řadu naléhavých otázek
- Jonas vyzýval k sebeomezení „lidstvo musí přežít“ ... jak ale vzbudit „nadšení pro umírněnost“
- Apel to vidí v diskursivním potvrzování našeho rozhodování a dovoluje tak i zabránit náhodě v její hře jenže otázkou ostává kde je tedy nějaká hranice toho, čemu máme zabránit a čemu nikoli?

Tzn. zda jsme schopni sebeomezení, stanovit si hranici toho, co potřebujeme

Současný vývoje postindustriální společnosti ukazuje, že tu hranicí můžeme naleznout až tehdy, kdy budeme schopni učinit předmětem naší morální reflexe naše potřeby;